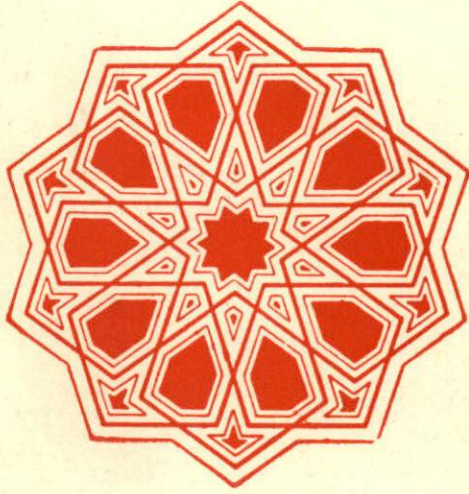

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1960

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1961

Sükrü Poloy Bağrı

Yıl: 1960

Cilt: VIII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1960

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1961

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u> <u>No.</u>
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : <i>Türkiyede Batılama Hareketi</i>	1
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : <i>L'Occidentalisme En Turquie</i>	9
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND : <i>Din Kavramının İncelenmesi Hakkında</i>	15
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY : <i>Hız. Muhammedin Soyu, Çocukluğu ve Gençliği</i>	19
Doç. Dr. Cavit SUNAR : <i>Bergson'da Zekâ Ve Sezgi (Intuition)</i>	39
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : <i>Din Sosyolojisinin Yeri Ve Tartışma Konusu</i> <i>Olan Mes'eleleri</i>	45
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : <i>Din Fenomenolojisi</i>	51
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : <i>Tabib Ramazân'ın Yeni Bir Eseri</i>	55
Şükrü AKKAYA : <i>Din Buhranı Ve "İslâm Fikir Dünyası" Adlı</i> <i>Bir Eser</i>	61
Nafiz DANIŞMAN : <i>İslâmî Mücadelenin İç Şekli</i>	71
Osman KESKİOĞLU : <i>Kur'an Tercümesi Hakkında İki Fakih'in Yaz-</i> <i>dıkları</i>	89
Neda ARMANER : <i>Din Eğitim Ve Öğretimi Üzerinde Didaktik</i> <i>Araştırmalar</i>	95
Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU : <i>İslâm'da Tasavvuf</i>	99
Dr. Hikmet TANYU : <i>Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi</i>	109
Dr. Bahriye ÜÇOK : <i>Delhi Müslüman - Türk Sultanlığının Kuru-</i> <i>luşu Ve Sultan Raziye'nin Saltanatı</i>	125
Farid JABRE : <i>Plotin'in Vecd'i Ve Gazzalî'nin Fenâ'sı.</i> <i>Çeviren : İbrahim Agâh Çubukçu</i>	135
Taha HÜSEYİN : <i>Kuran'ı Kerimde Üçüncü Şahıs Zamirinin İşa-</i> <i>ret Zamiri olarak Kullanılışı.</i> <i>Çeviren : Mehmed Hatiboğlu</i>	149
Dr. Talât KOÇYİĞİT : <i>Ebu'l-Hasan El-Eş'arî Ve Bir Risalesi</i>	165
<i>Kitap Tenkitleri :</i>	
Osman KESKİOĞLU : <i>Gelibolulu Mustafa Âli, Mevâ'idü'n - Nefais</i> <i>fi Kavâ'idü'l-Mecalis</i>	175
Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU : <i>Dr. Farid Jabre, La Nation De La Ma'rifa</i> <i>Chez Ghazali</i>	177
Prof. Dr. Tahsin BANGUOĞLU : <i>Arapça Metinlerin Transkripsiyonu Üzerine</i> ...	179

İSLÂMÎ MÜCADELENİN İÇ ŞEKLİ

Söfîlere, Mutasavvıflara, ve âbid ve âmil âlimlerimize göre

NAFİZ DANIŞMAN

Rasulüllah (S. L. M.) Müslümanlara iki mücadele şekli öğretmiştir: biri, dış düşmanlarımızla mücadele; diğeri, onlardan kat kat tehlikeli olan iç düşmanımız veya nefsimizle mücadele.

İlâhiyat Fakültesi Dergisinin 1958-1959 sayısında (Sa. 79-83) çıkan yazımızda Müslümanların dış mücedelelerinde, göz önünde tutmakla mükellef oldukları ilkelerden yüz çevirdikleri anlarda, büyük felâketlerle karşılaşmış olduklarını kısaca beyan etmek istedik. Bu yazımızda, kendi içimizle mücadelenin şekil ve önemi hakkında bir özet sunmak isteriz.

Evvelâ şunu söyleyelim ki iç mücadelenin hedefi, kendi nefsimizin terbiyesi olduğuna göre, mânevî şahsiyetimizi, Şeytanın telkinlerinden korumak, başka bir tâbirle, nefsimizi zapt-ü rapt altına alıp uslandırmak, içimizde kökleşmiş bulunan bencil hisleri söküp atmak ve bunların yerine ferâgat, mahviyet, vazife ve mesuliyet aşkını ikame etmek gerekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu mealde buyrulur ki¹: "Kimki Rabbi'nin makamından korkup nefsini heveslerden kayırır; onun gideceği yer Cennettir". Bu esasa göre müslüman kişi, nefis denilen bu zorlu düşmanı yenmediği müddetçe, onun emirlerine râm olmaktan kendini kurtaramaz. Dolayısıyla büyük din adamlarımız, nefsi, kendi sahibine kötülük telkin etmekle vasıflandırırılar. Bu münasebetle (H. 297-M. 909) da ölen Ebul-Kasım El-Cüneyd der ki²: "Kötülük emreden nefis, tehlikelerin davetçisi, düşmanların yardımcısı ve heveslerin hizmetçisidir". Şunu da söyleyelim ki: Allah'ın büyük inayetine mazhar olan Peygamberimiz (S. L. M.) dahi münacatlarında "Rabbim, Sana nefsimin şerrinden sığınırım" der, yani bu amansız düşmana karşı Allah'tan yardım dilerdi. Allahü Taâlâ, koca Rasulüne (El-Nâs) suresinde şu mealde bir emir verir: "De ki insanların içlerine kötülük fısıldayan şeytanın şerrinden insanların Rabbi'ne, insanların Padişahı olan Allah'a sığınırım".

İslâm dünyasında arasına baş gösteren mâşerî bozuklukları ve bunların sebep oldukları büyük felâketleri, içimizin bozukluğuna atfetmek âdet olmuştu. Hattâ İslâm devletleri tarihinde, dış mağlubiyetleri, bu ahlâk bozukluğunun bir neticesi adde-den İslâm padişahları, umumî durumlarını düzeltmek kaygusuyla, zevk ve eğlence yerlerini kapatmış ve kadınların, mecbur olmadıkça, sokağa çıkmalarını yasak etmişlerdi. Buna karşılık, daha ciddî ve samimî düşünen din adamlarımız, İslâm cemiyetinde görünen bu gibi bozuklukların çaresini, kendi nefsimizin islâhında aramış ve bu münasebetle içimize bükülmeyi ve Allah ile Rasulünün emirlerine uyararak kendi nefsimizle savaşmayı tavsiye etmişlerdi.

Esasında bundan başka bir gaye istihdaf etmemesi gereken tasavvufu, İmadüddin Ümevi bize şu sözlerle tanıtır: "Tasavvuf, ebedî saadete na'il olmak için, nefsimizi yıkamak, ahlâkımızı arıtmak, içimizi ve dışımızı tamir etmek yolunu bize öğret-

¹ Sü. Ennazi'at-A. 40, 41.

² Risale-i Kuşeyriyye s. 84 Mısır 1318.

ten ilimdir”³. Bu üstün mertebeye ulaşmak için bezledilecek cehd-ü gayretin mahiyetini, İmam Ebu Hamid Gazalî bize şu sözlerle açıklar: “Cihad, şehvetlerimize aykırı bir yol tutmak ve nefsimizin değerlendirdiği arzuları baltalamaktır”⁴. Mamafih bu nevi Cihadın kolay olmadığını söyleyen İmadüddin Ümevî derki: “Cihad, durmadan çalışmak ve istirahati terketmektir”⁵. Hulâsa, İslâmda Cihad demek, dış düşmanlarımızdan çok, kendi nefsimizle savaşmak; nefsimiz üzerinde temelli bir baskı yaparak bencil arzularımızı boğmaktır. Bir kelimeyle Cihad, nefsimizin tahakkümünden kurtulup dizginlerini ele almaktır.

Mutasavvıflarımız, ileride göreceğimiz vecihle, nefsimizi, gem’i azya almış yağız bir ata benzetmişlerdir. Şimdi de, kötü ihtiras ve temayüllerimizin her an şahlanıp koşmaya âmade olan bu serkeş atını dizginleyip uslandırmayı din adamlarımızın ne suretle muâlece ettiklerini kısaca gözden geçirelim. Ebu Talib El-Mekki, nefsimizi dizginlemek için müracaat edeceğimiz vasıtaları bize şöyle sıralar: “Bu yolun yolcusu olanın, yedi haslete ihtiyacı vardır. Evvelâ onun kuvvetli bir irade sahibi olması ve böyle olmak için çare araması lâzımdır. Sonra, kendi nefsinin kusurlarını tanınması için, nefsânî âfetler hakkında bilgi sahibi olması lâzımdır. Bundan sonra, Allahı tanıyan bir din adamının peşinde yürüyüp onu, kendi canından üstün tutması lâzımdır. Daha sonra, işlediği bütün suçlardan tövbe ederek tâatin zevkine ermesi ve bu uğurda nefsin arzularından yüz çevirmesi lâzımdır. Bundan sonra da, Şeri’atin helâl bildiği bir gelirle beslenmesi lâzımdır. Andan sonra, tâat yolundan şaşmamak için, kötü arkadaşların sohbetinden sakınması lâzımdır. En sonunda, kendisine hayr-ü tekvâ işlerinde yardım edecek ve kendisini suç işlemekten ve hakk yemekten koruyacak dürüst bir zat ile arkadaşlık etmesi lâzımdır. Şunu da unutmamak lâzımdır ki, irademizin gıdası mesabesinde olan bu yedi hasletin dört temel taşı veya desteği var ki onlar da: açlık, uykusuzluk, sükût (susma) ve halvettir (yalnızlıktır). Bu şeyler, nefse reva görülen hapis, baskı ve sopa cezası mesabesinde dirler. Nefsi, ancak bu suretle zaiflatıp uslandırmak mümkün olur”⁶.

Bu disiplini daha felsefî bir ifadeyle tâlil eden İmam Ebu Hamid Gazalî der ki: “Nefsimizle mücadele ancak halvet, sükût, açlık ve uykusuzlukla olur. Kulları Allah’ın rahmetinden uzaklaştıran âfetlerden bizleri, işte bu şeyler kurtarır. Zira bu disiplin-den maksat, tâlibin kalbini islâh etmek ve teemmül tarikiyle onu Allah’ın yakınlığına sayeste kılmaktır”⁷.

Daha sonra bu dört disiplinden her birisini ayrı ayrı izah eden Gazalî derki: “Açlık, yüreği besliyen kanı azaltır . . . . . Yüreğin kanı azaldıkça, düşmanımızın (yani Şeytanın içimize giden) yolu kısılmış olur. Zira damarlarımız o düşmanın, şehvetle dolup taşan yolu mesabesinde dirler. İsa Peygamber der ki: “Ey Havariler, aç durunuz ki, kalbinizle Rabbinizi göresiniz”.

“Uykusuzluk, kalbe cilâ verir . . . . . Kalbi, ışıldayan bir yıldız gibi, yahut parlak bir ayna gibi, Allah’ın cemaline mâkes kılar”.

“Sükût . . . . . aklın bir nevi aşısı olup kalbe Allah’ın haşyet ve tekvasını telkin eder”.

³ İmadüddin Ümevî: Hayâtül-Kulub (İhya’ü Ulûmid-din’in hamışinde. c/2 s. 238.

⁴ Gazalî, İhya’u Ulûmid-dîn. c. III, s. 74.

⁵ İmadüd-dîn Ümevî. Hayatül-kulûb c. II. s. 237.

⁶ Ebu Talib El-Mekki Kûtül-Kulub C-1, s. 94, Mısır 1306.

⁷ Gazalî İhya’u Ulûmid-din C III, s. 70-71.

“Halvete gelince, o bizi lüzumsuz meşguliyetlerden kayırır; kulak ve gözlerimizi kontrol altına alır. Bu iki duyumuz, kalbe açılan iki koridor mesabesinde dirler. Kalbin kendisi ise, öyle bir havuzdur ki, kötü temayüllerimiz bu havuzun içine kerih, pis ve bulanık sular akıttılar. Halbuki riyazetten maksat, bu havuzu o pis sulardan ve dibindeki çamurlardan temizlemektir . . . . . Dolayısıyla duyularımızı kontrol altına almak için, mutlaka karanlık bir odaya kapanmak ihtiyacı vardır”.

Ebu Talib El-Mekki ile Ebu-Hamid Gazalî'nin bize izah ettikleri bu yol, şüphe yok ki büyük dinlere mensup bütün mutasavvıfların tuttukları yoldur. Hepsinin insan nefsinin tehzip ve islâh etmekte kullandıkları disiplinler arasında esas itibariyle büyük farklar yoktur. Hattâ bu vâdide muhtelif din mensuplarının birbirlerine hocalık ve çömezlik ettikleri görülmüştür. Elverir ki baskı ve mahrumiyete dayanan bu disiplin, eğitimci ve öğretici islâh yolundan ayrılmayıp teolojik bir mahiyet almasın. O zaman muhtelif diyanet mensupları arasında anlaşma ve uzlaşma imkânları ya kalkar veya pek acayip ve karmaşık bir şekil alır.

Meselâ Allah bahsinde, İslâm akidesi Hıristiyan ve Hindü akideleriyle uzlaşmadığı gibi, âlem bahsinde maddeci filozofların doktrinleriyle bağdaşmaz. İslâm akidesine göre Allah, âlemden ve biz insanlardan ayrı bir varlıktır. Dolayısıyla Allahı âleme ve biz insanlara sinmiş bir varlık olarak tasavvur edemeyiz. Allah'ın maddî bir mevcudiyeti olmadığı için de, Ona bir hayyiz ve şekil vermenin mantıksızlığına düşemeyiz. Bu münasebetle İslâm din adamları, tecsim ve teşbih (antrtopomorphisme) fikrini reddettikleri gibi, vahdet-i mevcudat (pannaturisme) mânasında anlaşılan bir vahdet-i vücud (panthéisme) fikrini de kabul etmezler. Bu yüzdendir ki İslâm kelâmcıları (théologue-ları) Allah'a zâhîren dahi olsa, cismaniyet, cihet ve keyfiyet atfeden âyetleri mecazî mânada anlamak ve bunların te'vili cihetine gitmek zorunda kalmışlardır. İslâm akidesinin esaslarına bağlı kalan bütün sôfi ve mütasavvıflarımız da Kur'an'ın bu gibi âyetlerini aynı mecburiyet altında te'vil etmişlerdir.

Büyük İslâm sôfilerinden Yahya bin Mu'az'ın⁸ taliplerinden biri, kendisine sorar: “Bana Allahü Azze ve Celle'nin ne olduğunu söyle” Yahya bin Mu'az der ki: “Nazîri olmayan bir Tanrı'dır”. Talip bir daha sorar: “O nasıldır?”. Y. b. Mu'az der ki: “Kudretli bir Hükümdardır”. Talip tekrar sorar: “O nerededir?”. Y. b. Mu'az: “Tarassudtadır”. Talip der ki: “Maksadım bu değildir”. Y. b. Mu'az der ki: “Bu tariften gayrisi kulların vasıflarına uyar. Tanrı'nın ise bundan başka bir vasfı olmaz”⁹.

İmam Cafer Sadık¹⁰ der ki: “Allah'ın bir şeyde olduğunu, bir şeyden geldiğini ve yahut bir şeyin üstünde olduğunu söyleyenler, Ona ortaklık koşmuş olurlar. Zira Allah'ın bir şeyde bulunması, Onun mahsur (yani çevrilmiş) olduğunu ifade eder; Allahın bir şeyden gelmiş olması, Onun muhdes (yani yeniden var) olduğunu ifade eder. Allah'ın birşeyin üzerinde bulunması, onun mahmul olduğunu (yani taşınır bir nesne) olduğunu ifade eder”¹¹.

Ebul-Kasım El-Cüneyd'e¹², İbn Şahin adındaki müridi, Kur'an'da geçen (Allah ile beraber) tâbirinin mânasını sormuş. Cüneyd demiş ki¹³: “Kur'an'daki beraber kelimesi, iki ayrı mânaya gelir. Allah'ın peygamberlerle beraber olması, onlara nusrat

⁸ İslâm evliyalarından olup Nişapur'da H. 258 M. 871 de ölmüştür.

⁹ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

¹⁰ İsnâ aşeriye fırkasının altıncı İmamı.

¹¹ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

¹² Meşhur sôfilerden ve büyük evliyadan olup H. 291'de Bağdat'ta ölmüştü.

¹³ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

vermesi ve onları kendi himayesi altında tutması demektir; Allah'ın (Ben ikinizle beraberim; işidir ve görürüm)¹⁴ demesi işte bu kabildendir. Ulu Tanrı'nın sâir kulları ile beraber olması ise, biz kulların Allah'ın ilim ve ihatası içinde olduğumuzu ifade eder; nitekim Allah'ın (Kendi aralarında gizlice konuşan üç kişi yoktur ki, Allah onların dördüncüsü olmasın)¹⁵ âyeti bu kabildendir. Bunun üzerine İbin Şahin Cüneyd'e der ki: Bu ümmete Allah bahsinde, olsa olsa, senin gibi kimseler rehberlik ederler".

Şibliye¹⁶ (Rahman Arşa kuruldu) âyetinin mânasını sordular. Dedi ki: "Rahman, Ezelidir; Arş ise muhdestir. Dolayısıyla Arş, Allah'ın emriyle kurulmuş bulunmaktadır". Yani Şibli'ye göre, bu âyeti "Arş Allah'ın emriyle kuruldu"¹⁷ suretinde okuyup anlamak lâzımdır.

Aynı ayetin tefsirini Cafer bin Nadîr'e¹⁸ sordular. Dedi ki: "Bu âyet, Allah ilminin her şeyi kavramış olduğunu ve hiç bir şeyin Allah'a diğer bir şeyden daha yakın olmadığını ifade eder"¹⁹.

Ebu Sa'id El-Xarrâz'a²⁰ (Allah yakınlığı) anlamında kullanılan (kurb) kelimesinin tefsirini sordular. Dedi ki: "Allah'a yakınlığın gerçek mânası, eşya duygusunun yüreklerimizden silinmesi ve Allah'a tam bir huşû' ile yönelmemizdir"²¹.

İmam Cafer Sadık'a (دنى فتلى = Yanaşıp sarktı)²² âyetinin tefsirini sordular. Dedi ki: "Allah'ın Kendi Zatı ile yanaştığını tasavvur edenler buna bir mesafe anlamı katmış olurlar. Dolayısıyla bu âyetteki (yanaşma) sözünü şu mânada anlamak lâzımdır: Allah bize yanaştıkça, kendi idrakimizden uzaklaşmış olur. Onun içindir ki bu âyette herhangi bir yakınlık veya uzaklık mevzu-u bahis değildir"²³.

Bu bir kaç misalden anlaşılacağı vecihle, İslâm'da ülûhiyet mefhumunun müte'âl kudsiyeti, diğer diyanet ve doktrinlerde nadiren rastlanan bir titizlikle ele alınarak müdafaa edilmiş ve edilmektedir. Bu durum karşısında hatıra şöyle bir sual varid olabilir: Kur'an'da teşbih veya teccim ifade edebilen âyetlerin mevcudiyet sebebi ne olabilir? Kanâatimizce bunun belli başlı sebebi şudur: Ahd-i Atîkin teccim ve teşbihle ilgili bazı âyetlerini Allahü Taâlâ Hz. Muhammed'in aklına, şeklen daha güzel, fakat mânaları itibariyle farksız nazil kılmış olduğundan, bu âyetlerin ta'dil veya tebdili mevzu-u bahis olamaz. Rasulü Allah, kendisine nazil olan âyetleri aynen okuyup bildirmekle ödevli idi. Binaenaleyh teşbih ve teccimle ilgili Kur'an âyetlerinin, akidemin ruhuna uygun bir surette te'villeri, daha sonra gelen liyakatli ve mu'tekid din adamlarımıza düşer, Mamafih şunu da kabul etmek lâzımdır ki, İslâmiyetin ilk günlerde, putperestlik ve politeyizm ile mücadelesinde, bu âyetlerin faydası olmuştur. Zira kafaları lâyıkiyle işlenmemiş ve zihnî müktesebatı henüz çok mahdud kalmış olan halkın fikir ve tasavvurunu, Allah'ın varlığı üzerinde temerküz ettirmekte, bu âyetlerin rolü büyüktür. Buharî ve diğer kitaplarda rastladığımız bir Hadîse göre, Peygamberimiz (S. L. M.) yeni ihtida eden bir kızcağıza Allah'ın nerede olduğunu sormuş. Kız, par-

¹⁴ Su: Tâhâ. a: 46.

¹⁵ Su: Elmucadile. â: 7.

¹⁶ Ebu Bekir Şibli, büyük salihlerden olup H. 334 M. 945'te Bağdat'ta ölmüştür.

¹⁷ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

¹⁸ Cafer bin Nadîr, büyük sôfilerden olup H. 348 M. 959'da Bağdat'ta ölmüştür.

¹⁹ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

²⁰ Sulahadan olup H. 277 M. 890'da Bağdat'ta ölmüştür.

²¹ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

²² Su: Elnecm. â: 8.

²³ Risale-i Kuşeyriye s. 7.

mağı ile göğü göstermiş ve Peygamberimiz, kızın bu hareketini, cihet göstermiş olmasına rağmen, hoş karşılamış.

İşte bu ve buna benzer durumları göz önünde tutan İmam Ahmet bin Hanbel (240-855) olsun, İbn Teymiye (728-1328) olsun, halkın teşbihci âyetleri, oldukları gibi anlamasında mahzur görmemişlerdi. Hattâ İmam Ebu Hamid Gazalî, halkın teşbihciliğini mu'tezilerin ta'tiline tercih etmiştir. Tercihinin sebebi, bizim ileri sürdüğümüz tez olsa gerek. Çünkü İslâmdan maksat şirkten münezze Ulu Tanrı'nın birliğine inanmaktır. Fakat Allah'ın sıfatlarını her insan, kendi idrak ve ihatasının genişliği nisbetinde anlar. Sonra şunu da söyleyelim ki, Eslâf arasında, bilhassa Sıfatiyye fırkasına mensup eşhas arasında, teşbihciler eksik değillerdi.

Şu kadar var ki İslâmiyet fevkalâde mütebâyin ve muhtelit cemaatlerin diyaneti haline gelince, akidemizin ruhunu belirtmek ve zamanla bozulmasını önlemek için, evvelâ Kaderiye ve Mu'tezile mütekellimleri, daha sonra, Eş'riler harekete geçmiş; ve uzun münakaşa, mücadele ve tedkikler neticesinde dinimizin esas ve özelliklerini tesbit etmişlerdir. Bu esas ve özelliklerin tesbitinde Sôfilerin hizmetleri de aynı derecede kıymetli olmuştur. Az yukarıda verdiğimiz misaller bunu pekâlâ göstermektedir. Sôfilerin Kitap ve Sünnete uymakta gösterdikleri titizlik kadar haklı ve meşru' bir şey olamaz. Zira tasavvuf, Kitap ve Sünnetten inhiraf ettiği anda, pek karmaşık ve acayip bid'atlerin zuhuruna yol açar. Dolayısıyla ilk üç hicri asırdaki sôfilerimiz, her hususta Kitap ve Sünnete uyararak, maddeci, hulûlcü ve fenomenal olmaktan korkmuş ve bundan uzaklaşmışlardı. Bu esasa göre Sôfiler, tasavvuf ilmini şöyle tarif etmişlerdir: "Bâtın ilmi, ve başka bir tâbirle, kalb veya *tasavvuf ilmi*, yüksek ve şerefli bir ilim olup, *Kitap ve Sünnete uymak şartıyla hoş görülmüştür*. Dolayısıyla tasavvuf, nefsin iyi ve kötü hallerini tanıtan . . . . . Şeri'atce men'edilen şeylerden sakınmamızı isteyen ve Şeri'atin emrettiği şeylerle bezenmemizi öğreten bir ilimdir"²⁴ Kuşeyri de Sôfî ta'ifinin şeyhlerini tarif ederken aynı noktaya temas ile derki: "Bu ta'ifenin şeyhleri, kendi metodlarını tevhidin sahih temelleri üzerine kurarak akidelerini bid'atten sıyânet etmişlerdir; öyleki onlar, ataların ve Ehl-i Sünnetin teşbih ve tâtilden münezze olan Tevhidini kendilerine örnek bilmişler"²⁵.

Bu iki tariftan anlaşılacağı veçhile, İslâmda tasavvufun hedefi, ancak İslâm Tevhidinin esaslarına bağlı kalmak şartıyla, nefsimizi islâh etmektir. Onun içindir ki bunların yazdıkları veya söyledikleri bütün şi'r, münacat, fıkra ve öğütlerde ya nefsin hirman, baskı ve muhasebesi ile islâhını gözetmiş; veya Allah'ın Ulu Birliğini İslâmî bir kafayla öğmüşlerdir. Bu münasebetle evvelâ nefsin islâhı ile, sonra da Allah'ın övgüsüyle ilgili bir kaç misal verelim:

Mısır'da yerleşmiş Mağripli İmam Muhammed Bûsîrî (H. 608-695) M. 1212-1295 nefsimizi, gem'i azya alıp koşan bir ata benzeterek derki:

Helâkime doğru, hızla koşuyor şu binek.
İmdad!. Yok mu onun dizginlerini çekecek.
Nefsinle ve Şeytanla savaş; onlara uyma.
Kanma sakın o tatlı sözlerine, aldanma²⁶.

²⁴ İmadüddin Ümevi, Hayatül-Kulub C-1, s. 259-260.

²⁵ Ebul-Kasım. Risale-i Kuşeyriye. Kuşeyri. s. 3.

²⁶ Şi'r'in arapçası:

من لى برد جهاح عن غوايتها
كما يرد جهاح الخيل بالجهم
فخالف النفس والشيطان وأعصمها
وإن هما محضاك النصيح فاتهم

Büyük Türk mutasavvıflarından Yunus Emre (H. 645-707) aynı mânada der ki:

Nefsin atına binüp yürürsün.
Hey!. Gafil olma; bir gün ölürsün.
Nefse, Murdara²⁷ nice uyarısın!
Ye!. mala mülke kaçan doyarısın!
Nefsin od'unu cehd-et söyündür²⁸.
Nefsin zararı câna dikendür.

Şimdi de Kitap ve Sünnetin öğrettikleri tevhid esaslarına uygun Allah övgüsünden misaller verelim: Ömer bin El-Farızın (M. 1181-1234) Allah'a olan aşkını terennüm eden bir kasidesinin, ilk ve son beytlerinin tercümesini okuyalım:

Sevginle şaşkına döndüm. Beni şaşkın eyle.
Sevginle yanan kalbime Sen acı rahmeyle.
Bütün güzellikler tüm olup da Seni görse,
Lâ ilâhe ill'Allah deyüp gelirler dile²⁹.

İbnül-Farızın bu beytleri, Kur'an-ı Kerim'in şu iki âyetine tekabül eder:
"وجوه يومئذٍ ناضرة إلى ربها ناظرة"

Bir de Yunus Emre'nin İslâm Tevhidine ne derece bağlı olduğunu gösteren, iman dolu şu beytlerini okuyalım:

Mü'minin kalbini yuyup arıdan
Lâ ilâhe ill-Allahdır. Ya nedir !.
Mahvedip Cehennem nârın eriden
Lâ ilâhe ill-Allahdır. Ya nedir !.

* * *

Yunus ey-der Allah cümleden Ulu.
Farz ile Sünneti tutandır kulu.
Cennetin üst katında yazılı,
Lâ ilâhe ill-Allah'dır. Ya nedir !.

Yunus Emre'nin, İslâmda tevhidin önemini belirten şu iki dördüzleri de çok güzeldir:

Gelin imdi Allah'a yalvaralım.
Allah dostlarının hâlidir Tevhid.
Allah deyinceğiz, bendi çözüdür;
Dilsiz olanların dilidir Tevhid.

* * *

Tevhid demişlerdir bunun adına.
Canlar hayran olur doymaz tadına.
Tevhid eden, yanmaz Tamu od'una³⁰.
Cümle haberlerden uludur Tevhid.

²⁷ Pis Şeytan'a

²⁸ Nefsin ateşini çalış ta söndür.

²⁹ Şi'rın arapçası:

زدنى بفرط الحب فيك تحيرا
وارحم حشى بلظى هواك تسعرا
لو أن كل الحسن يكمل صورة
ورآه كان مهلا ومكبرا

³⁰ Cehennem ateşine, demektir.

Şimdi de Fatih devrinin büyük bilgini Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşanın (H. 841-891 M. 1437-1487) İslâm Tevhidinin sade asâletini belirten bir münacatı ile bir tasavvufî konuşmasını okuyalım:

I. "Bir Âlimsin ki, ilmine gâyet yok. Bir Kadirsin ki, kudretine nihayet yok. Kadîmsin: ukûl-i mütekaddimîn ve müteahhirîn, da'ire-i kudemine kadem basamaz. Hakîmsin: hükemâ-yı evvelîn ve âhirîn, hikmet-i marifetinden dem uramaz. Bir Ma'suksun ki, aşkının hevâsında³¹, eflâk çarha girip oynar. Bir mahbubsun ki, sevginin derdinden, bütün gün asiya-yı çarh inler"³².

II. "İlâhî; ben yok iken ne olacağımı ve beni yaratmadan ne edeceğimi biliyordun. Benim ne kulpa yapışacağımı başıma yazmış, ne yolda gideceğimi ezelden çizmiş idin. Eğer ezelde kulluğa kabul ettinse, fazıl Senindir, ni'met bana. Eğer red eyledinse, adil Senindir, hasret bana"³³.

Nefsin muhasebe ve islahında, her Müslüman, İslâmî akidenin büyük kaynağı olan Kur'an'a ne kadar bağlanmak zorunda ise, Sünnete (yani Peygamberimizin hayattaki anlayış ve davranış tarzına) o nisbette ayak uydurmakla mükelleftir. Nefsin mücahedesinde dahi, Peygamberimizin yolundan ayrılmak, bizi başka doktrinlerin sâlikleri meyanına kattığı gibi zamanla kendi akidemizin esaslarından ayırabilir. Hz. Muhammed Mustafa (S. L. M.) her şeyde olduğu gibi, mücahede-i nefis babında da kendi ümmetine rehber olmak ve fikrî muhasebemiz kadar vicdanî muhasebemizin sınır ve ölçülerini tâyin etmek istemiştir. İşte bunun içindir ki evliyâ, sulahâ ve etkiyâmız, bütün davranışlarında: zühd-ü takvada olduğu kadar, ümmid, hüzün, rıza, kanâat, şükür, tevekkül, tevâzu', sabır, irade, istikamet, sıdık, ihlas, hayâ, hürriyet, fütüvvet, ferâset, cömertlik, gayret, dostluk babında Rasulüllahı örnek bilmişlerdir. Misaller verelim:

Peygamberimizin takvâ³⁴ ile ilgili hadîslerinden birinde denir ki: "Peygamberin yanına bir adam gelerek dedi ki: "Ey Allah'ın Peygamberi, bana öğüt ver" Peygamber o adama dedi ki: "Sana, müttakî olmayı, nefsinle cihad etmeyi, ve Allahı anmayı tavsiye ederim; çünkü takvâ her iyiliğin kaynağıdır; Cihad, Müslüman kişinin rahipliğidir; zikir (Allahı anma) aydınlatici bir ışıktır"³⁵. Peygamberin takvâ ve müttakilerle ilgili diğer bir Hadisinde denir ki: "Enes³⁶ der ki: Peygambere sordular. Ya Nebiyyallah, Muhammed'in soydaşları kimlerdir?" Peygamber dedi ki: "her takvâ sahibi Muhammed'in soydaşdır. Zira takvâ, bütün iyiliklerin kaynağıdır"³⁷.

Recâ' (ümmid) hakkında Şehr bin Havşeb bize şöyle bir Hadîs nakleder: "Halâm ümmül-Derdâ', kocası Ebul-Derdâ'dan, o da Rasulüllah'dan, Rasulüllah da Cibril'den naklen der ki: Rabbimiz buyurur ki: ey kulum; sen Bana taptıkça, Bana ümid bağladıkça ve Bana ortak katmadıkça, senin kusurlarını affederim"³⁸. Memleketimizde halk, bu Hadîsi şu sözlerle ifade eder: "Allah'tan ümid kesilmez".

³¹ Hevâ, aşk demektir.

³² E. Z. Tefvik. Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniyye. s. 14. (1330).

³³ E. Z. Tefvik. Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniyye. s. 17. (1330).

³⁴ Takva: Allah'ın tâatine sığınarak masiyet irtikâbından sakınmaktır.

³⁵ İsnadı ile Risale-i Kuşeyriye'de, s. 61.

³⁶ İmam Malik'in babası.

³⁷ İsnadı ile Risale-i Kuşeyriye'de s. 61.

³⁸ İsnadı ile Risale-i Kuşeyriye'de s. 75-76.

Fütüvvetle³⁹ ilgili bir Hadîste Peygamber (S. L. M.) buyurur ki: “Kul, Müslüman kardeşinin yardımında buldukça, Allah o kulun yardımında olur”⁴⁰. Büyük İslâm Sofilerinden olan Ebu Aliyyül-Dokkak derki: “Bu meziyet, kemalini ancak Rasulüllah (S. L. M.) de bulur. Çünkü Kıyamet günü her insan, nefsim nefsim derken, Rasulüllah, ümmetim ümmetim, der. Yani Kıyamet günü, her insan, kendini kurtartarmağa çalışırken, Peygamberimiz kendi ümmetini kurtarmağa çalışır.

Peygamberimizin arkadaşlık ve dostluk hakkındaki kanâatlerini ihtiva eden şu Hadîsi de okuyalım: “Bir gün Rasulüllah (S. L. M.) dedi ki: dostlarıma acaba ne zaman kavuşacağım?” Sahabe ona dedilerki: anamız babamız sana feda olsun ya Rasulüllah; biz senin dostların değilmiyiz? Rasulellah onlara dedi ki: siz benim arkadaşlarımsınız. Dostlarım ise, beni görmeden bana inanmış olanlardır. Onlara olan iştiyakım, onların bana olan iştiyaklarından fazladır”⁴¹. Bu suretle Peygamber, dostluğun iman ve fikir birliğine dayanan bir yakınlık olduğunu söylemek istemiştir.

Bu bir kaç misalden anlaşıldığına göre, eğer İslâm ahlâkiyatının kaynağı Kur’an ise, bu ahlâkiyatı bize açıp öğreten Sünnettir. Bu münasebetle İslâm ahlâkiyatına dayanması gereken İslâm tasavvufunun, başka medeniyet ve mezheplerin tasavvufundan farklı olan cihetlerini, Sünnetin nasıl izah ettiğini belirten bir iki misal verelim:

Az yukarıda Peygamberimizin “Cihad, Müslüman kişinin rahipliğidir” dediğini nakletmiştik. Başka bir Hadîsinde de Peygamberimizin “لا رهينة في الاسلام” = İslâmda rahiplik yoktur” demiş olduğunu biliyoruz. İşte bu iki Hadîsle biz, Sünnet-i nebeviyyenin, İslâm tasavvufunda rahipliğe yer vermemiş olduğunu anlıyoruz. İslâmda zühdün tarifi de, başka din ve mezheplerinkinden farklıdır. İslâmda zühd, harâm olan şeylerden sakınmaktır. Helâl olan şeylerin terkinin İslâm bize tavsiye itmez. Meğer ki nefsi mahrumiyete alıştırap terbiye etmek maksadiyle, helâl olan şeyleri muvakkat bir zaman için terketmiş olalım. Peygamberimiz Hadîslerinden birinde der ki: “Hiç kimse benim kadar Allahı sevmez ve benim kadar Allah’a ibâdet etmez. Bununla beraber evlenirim ve herkes gibi yaşarım”. Dolayısıyla Peygamberimiz, zühdün maddi ve mânevî kabiliyetlerimizi aksatıp yıpratacak bir unsur olmasını istememiş. İmkân bulup evlenmeyenlerden yüz çevirmiş; Ramazan ayı dışında oruç tutanlara çoğu defa kızmış. Meşhur İslâm sofularından Abdullah b. Amr b. El-As, Peygamberin bu halini öğrenince yanına gelerek, kendisine ömür boyunca oruç tutmasına müsaade etmesini istemiş. Nihayet uzun bir pazarlıktan sonra, Efendimiz kendisine Ramazan ayı müstesna, senenin diğer aylarında oruç tutabileceği günleri tâyin etmiştir.

Çalışarak ekmeklerini kazanmak zorunda olan kimseler bir yana, Peygamberin nafaka ve yardımıyla yaşayan ve Ehlül-Suffa adı ile tanınmış olan yoksul Sahabe olsun, Peygamberimize yakın olmak için, analarını babalarını, mal ve mülklerini terk ederek yoksul Sahabilerin arasına katılanlar olsun, ne dünyadan el etek çekmişlerdi, ne de bütün vakitlerini zühd-ü ibadete ayırabilmişlerdi. Bunlar, zühd-ü ibadette meşgul olmak için belki boş vakit ararlardı. Dini yaymak ve öğretmekle ödevli birer Mücahid oldukları için, daima seferber halinde olup, Arabistan’ın bir ucundan o bir ucuna, yokluk içinde koşmaktan ve Peygamberin harb ve gazalarına katılmaktan, sürekli bir ibadetin zevkine hasret idiler. İmanlı birer Mücahid, aydın birer fakih, sadık birer Muhaddîs, emsalsiz birer mahviyet ve tevazu’ örneği olan bu adamlar,

³⁹ Fütüvvet, kişinin kendini başkalarının hizmetinde bilmesi ve ona göre davranmasıdır. Bugünün tâbiriyle fütüvvet, mahviyet = abnégation veya diğerkâmlık = altruisme sözleriyle ifade edilebilir.

⁴⁰ İsnadı ile Risale-i Kuşeyriye’de s. 122.

⁴¹ İsnadı ile Risale-i Kuşeyriye’de s. 157.

Peygamberimizin irtihalinden sonra, İslâm âleminin her tarafına dağılarak, oralarda İslâm ruhunun birer mümessili, İslâm ahlâkının birer umdesi ve İslâm diyanetinin yılmaz ve dürüst birer mübeşşiri oldular. Halifeler, valiler, kumandanlar, kadılar, eşraf ve emîrler, bunların rızalarını almağa çalışır, tenkid ve beddualarından korkar iken, onları tanımayan cahil halk guruhi ile sokak çocukları, mahiyet ve te vazularını su'i-istimal ederek kendileriyle alay ederlerdi. Onlar da halkın bu gibi hareketlerini, Peygamberimizin Kureyş'ten çektiği eza ve mihnetin yanında hoş görürlerdi. Hepsinin parolası, Rabbe itâat, Müslümanlara hizmet ve nasihattir.

Sahabilerden sonra tâbileri, tâbilerin tâbileri ve bunların tâbileri arasında devam eden bu üstün ahlâk ve nezahet sülâlesi, dördüncü H. onuncu M. yüzyılda azalmağa yüz tutmuş ve yerlerini başka görüş ve davranıştaki mürşidler almaya başlamıştı ki biz, birincilere Sôfî, ikincilere mutasavvıf demek istiyoruz. Birincilere Sôfî denmesinin sebebi, bazı muharrirlere göre, bunların Ehlül-Suffanın (sofa ehlinin) devamcısı olmalarıdır. Başka muharrirlere göre, bunların tenlerine suftan (kaba yünden) yalın kat elbise giymeleridir. Bu tarife göre (sôfî) veya (sofu) kelimesi (sûfî) sözünün başka bir teleffuz şeklidir. Zaten Arap şivesiyle bunlara daima (sûfî) denmektedir. Sôfîler, umumiyetle hafız, muhaddîs, fakih, fasih ve çoğu defa şa'ir olup, kültür ve bilgileri daha ziyade şifahi mahiyette idi. Geniş İslâm ülkesinin bir ucundan obir ucuna, ilim tahsil etmek ve bildiklerini öğretmek üzere yollara, yayan, ve azık olarak kuru ekmekle koyulan bu kimselerin, beraberlerinde kitap ve defter taşımaları mevzu-u bahis değildi. Bütün fikrî servetleri kendi dimağlarında mahfuz idi. Kur'an okur, Hadîsleri isnadlarıyla rivayet eder, kendi hocalarının, atalarının veya kendi dost ve yoldaşlarının öğüt ve mev'izelerini ezberlerinde tutarlardı. Verdikleri hüküm ve fetvâlarda, yürüttükleri fikir ve ictehadlarda, Kur'an ve Sünneti esas bilirdi. Bu üstün ahlâk kahramanlarının çoğu, İslâm cemaati tarafından evliyalar sırasına konmuştu.

Peygamber (S. L. M.) İslâm dünyasının bu müstakbel velîlerini şöyle tarif etmişti: Bir gün Ömer b. El-Xattab yolda Mu'az bin Cebel'in⁴² ağlamakta olduğunu gördü. Ona niçin ağlıyorsun, ya Mu'az? diye sordu. Mu'az dedi ki: "Rasulullah (S. L. M.) in şöyle konuştuğunu işittim (de onun için ağlıyorum): Allah'ın en sevgili kulları, takvalarını gizleyen, gözden irak olunca aranmıyan ve aramızda bulununca tanınmıyan kimselerdir. Hidayetin imamları ve ilmin ışıkları işte onlardır"⁴³.

Başka bir Hadisinde Rasulullah buyurur ki: "En üst katların Ulu Varlığından öğrendiğime göre, ümmetimin en seçkin evlâtları arasında öyle kimseler var ki, Rabbin geniş rahmetine sevinerek gülerler; ve şedid azabının korkusundan sessizce ağlarlar. Temiz ibadet evlerinde, Rabbi sabah akşam ümmid ve haşyetle anarlar. Ellerini indirip kaldırarak Ondan mağfiret dilerler. Durup dinlenmeden Allah'a arz-ı iştiyak ederler. Hiç kimseye ağırlıkları yok ammâ, kendi nefisleri üzerindeki baskıları ağırdır. Yollarda karıncalar gibi yalın ayak ve sessizce giderler. Taşkınlık etmez, fazla söz söylemez ve kimsenin canını yakmazlar. Sebep olmadan kimseye yanaşmazlar. Eskiler giyer, haktan şaşmaz, Kur'an okur ve kurban verirler. Allah'ın inayeti, himaye ve nimetleri onların üzerlerinden eksilmez. Gezdikleri memleketlerde insanların temâşâsından ibret alırlar. Tenleri yerde, gözleri göktedir. Ayakları toprakta, yürekleri yüksektedir. Nefisleri yerde, kalpleri Arş'in yanındadır. Ruhları dünyada, akılları ahirettedir. Sonlarını düşünmekten başka kaygıları yoktur. Kabirleri dünyada, makamları

⁴³ Mu'az bin Cebel, Medineli büyük bir Sahabî ve fakih olup müslümanlığı Yemen ülkesinde yaymağa Peygamber tarafından memur edilmişti.

Ulu Rabbin yanındadır”⁴⁴. Peygamber (S. L. M.) bu sözlerini bitirince, şu âyet-i kerimeyi okumuş « ذلك لمن خاف مقامى وخاف وعيد » = Bu hâl, Rabbin makamını sayan ve azabından korkanlara mahsustur”⁴⁵.

Allah’ın bu temiz kulları evvelâ Mekke’de, Rasulüllahın etrafında toplandılar. Hicret’ten sonra, Medine’de çoğaldılar. Peygamberin irthalinden sonra da, İslâm ordularıyla birlikte, Suriye, Irak, Mısır, İran ve Türkistana yayıldılar. Onların tâbileri Hint, Atlas ve Batı Avrupa memleketlerine ayak bastı. Aynı sülâlenin asfiya ve etkiyası, daha sonra, Anadolu, Rusya ve Rumelinde parlamaya başladı. İslâm tarihinin başından bugüne kadar gelip geçen binlerce evliyamızın isimleri bilinmekte ise de, isimleri tarih kitaplarına geçmemiş evliyalarımızın sayıları daha çoktur. Bunlar her tabaka ve millete mensup birer (surhomme) üstün insan sülâlesidir. Mus’ab bin Umeyr, Mekke’nin en zengin ailelerinden birisinin evlâdı idi. Ebul-Derdâ’, hali vakti yerinde bir tacir idi. Yezid bin Xalid (Ebu Eyyub Ensarî), Medine’nin emlak sahiplerinden idi. Ebu Hüreyre fukarâdan idi. Ömer bin Abdil-Aziz, Ümevi Halifelerinden idi. Hasan Basrî, ilim erbabından idi. İbrahim bin Edhem, Horasan Beylerinden idi. El-Fuzeyl bin İyaz, tövbe etmeden önce, Meriv ile Semerkand arasında yol kesen korkunç harâmîlerden idi. Her asır ve her yerde beliren evliyalarımızın keramet ve menkibeleri, kitaplarda okunmakta ve halkın ağızında dolaşmaktadır. Bunların ne çapta adam olduklarını kendi mevcudiyetlerini ne derece inkâr ettiklerini ve hakk uğrunda ne büyük fedakârlıklar ettiklerini belirtmek üzere misaller verelim:

Mus’ab bin Umeyr, pek genç iken Allah ve Rasulüne iman etti. Bu hâlini müşrik ebeveyninden saklıyarak muazzam servetini Peygamberin ve fakir dindaşlarının hizmetine koydu. Müslüman olduğu anlaşılınca, Kureyş’in ve en yakın akrabalarının zulüm ve hakaretlerine hedef oldu. Rasulüllah, kendisine Habeşistan’a hicret etmesini tavsiye etti. Habeşistan’a giden Mus’ab, Peygamberin ayrılığına dayanamadı. Perişan bir halde Mekke’ye dönerek Peygamberin nafakasıyla beslenen Ehlül-Suffa’ya katıldı. Birinci Akabe andlaşması sırasında, Medine murahhasları Peygamberden, kendilerine İslâm diyanetini öğretecek bir müşrid vermesini istediler. Rasulüllah, onlara Mus’ab bin Umeyr’i gönderdi. Bir sene içinde Mus’ab bin Umeyr -din hakkındaki geniş bilgisi, nezaketi, mahviyet ve tevazu’u ve gayet güzel tilâveti sayesinde- Medine halkının büyük bir kısmını İslâm dinine kazandırdı. Peygamberimiz Medine’ye geldiği zaman, İslâmın girmediği ev kalmamıştı. Mus’ab b. Umeyr, İslâm dinine ettiği hizmetlerin saadeti içinde Bedir Muharebesine katılarak kahramanca döğüştü. Uhüd Muharebesinde Peygamber onu sancakdar tâyin etti. Düşman süvarilerinin baskınına uğrayan Müslümanlar arasında sebat eden Mus’ab, bir kılıç darbesiyle İslâm sancağını taşıyan elini gaybetti ve sancağı obir eline aldı. Bu eli de kesilince, sancağı kollariyle göğsüne bastırdı. Nihayet göğsünden yediği bir mızrak darbesiyle (H. 3-M. 625) şehadet şerbetini içince, İslâm sancağını yanı başında döğüşen Mücahitler kaparak, müşriklere çiğnetip kaptırmadan Medine’ye getirdiler. Müşrikler harb meydanından çekildikten sonra, Şehitleri birer birer ziyaret eden Rasulüllah (S. L. M.), Mus’ab’ın nâşî yanında durdu ve onun sabr-ü imanını kur’anî bir âyetle öğerek namazını kıldı. O gün Mus’ab bin Umeyr ile Peygamberin amcası Hamza’nın defin törenleri pek hazin oldu. Her ikisine Allah’ın rahmet ve sevabı olsun.

Bir de İslâm evliyalarından H. ikinci yüzyılın sonlarında 177 de (M. 793) ölen Ebu İshak İbrahim bin Edhem (R. L. A.) in ahlâkî menkibeleri hakkında iki fıkra

⁴⁴ Ad. b. Abdilh. Asbahanî. Hilyetül-Evliya. C-1, s. 15, 16.

⁴⁵ Su. “İbrahim” â. 14.

nakledelim: İbrahim b. Edhem, Horasan'da Belx eyaletinin beyzadelerinden idi. Bir av eğlencesi esnasında kendisine, üst üste "Yâ İbrahim; sen bunun için yaratılmadın" diyen bir hatifin tesiri altında kalarak atından indi. Elbiselerini kendi çobanlarından birinin elbiseleriyle değiştirerek islâh-ı nefis etmek üzere yola koyuldu. Uğradığı bütün memleketlerde, elinin emeği ile geçinen İbrahim b. Edhem zamanının büyük evliyâ ve etkiyâsından ders aldı. Ve nihayet Şam'da karar kılarak orada vefat etti.

Bir gün İbrahim b. Edhem'in Şam dolaylarında beklediği bağa bir asker dalar ve İbrahim'den üzüm ister. İbrahim askere "Bağın sahibi bana böyle bir salâhiyet vermedi" deyince, asker İbrahimi fena halde kamçılamağa başlar. İbrahim, kafasını eğerek askere "Allah'a lâykiyle ibadet etmesini bilmeyen şu kafama vur" deyince, çaresiz kalan asker, İbrahimi kendi haline bırakarak oradan uzaklaşır.

Sulahâdan Sehl bin İbrahim der ki "İbrahim bin Edhem'le arkadaşlık ettiğim sırada hastalandım. İbrahim beni tedavi etmek için bütün parasını harcadı. Bu arada canım bir şeyler istemiş; İbrahim de istediklerimi almak için eşeğini satmış. Biraz iyileşip kendime gelince, İbrahim'e sordum: "Eşek ne oldu?" İbrahim, "sattık" dedi. Kendisine "Pekiy, ben neye bineceğim" deyince İbrahim, "Boynuma bineceksin kardeşim" dedi ve beni üç konaklık mesafeye, omuzlarında taşıdı"⁴⁶.

İslâm dünyası dördüncü hicrî, onuncu milâdî yüzyılın başlarına kadar, bu nevi asfiyâ, etkiya ve evliyalarla dolup taşmıştı. Fakat bu tarihten sonra bunların sayıları gittikçe azalmağa ve yerlerini başka akıl ve meşrepteki adamlar doldurmağa başladı. Bu ikincilere tasavvuf kitaplarında, daha çok mutasavvıf ismi verilmekte olup birincilere -yukarıda söylediğimiz gibi- Sûfî veya Sôfî ismi verilmişti. Meselâ El-Fuzeyl bin İyaz, İbrahim bin Edhem, El-Haris El-Muhasibî, Ma'rufül-Kerxî, Bişrül-Hâfî, Ebu Zeydül-Bustâmî ve Hatemül-Asamm gibi kimselere daha çok Sûfî adı veriliyor. Fakat bunlardan sonra gelen zümreye, meselâ Hüseyin bin Mansur El-Hallac ve Ebu Halman El-Dimaşkî'ye mutasavvıf deniyor. Bununla beraber, dördüncü hicrî, onuncu milâdî yüzyılın sonlarına kadar, mutasavvıfların sayısı peyderpey artmışsa da İslâm'da büyük mutasavvıfların çağı beşinci Hicrî, onbirinci M. yüzyıldan sonra başlar.

Gerçekte Sôfîler ile mutasavvıflar arasında büyük farklar vardır:

Zaten mutasavvıf kelimesi lûgatte, sofulaşmak isteyen veya sofu kılığına girmek isteyen kimse mânasına gelir. Bu sözümüzle mutasavvıfları küçültmek istediğimiz veya onların samimiyetinden şüphelendiğimiz zannedilmesin. Gerçi mutasavvıfların, İslâm cemaatinin islâhına çalışmış olduklarına ve cemaatce evliyalar mertebesine çıkarılmış mutasavvıfların bulunduğu biz de inanıyoruz. Şu kadar var ki her tekke şeyhinin tam bir mutasavvıf olamayacağı gibi, her mutasavvıfın evliya olmadığına da inanıyoruz. Tasavvufun islâmî bir çehre arzetmesi için, her şeyden önce, Kur'an'ın hükümlerine uyması ve Rasulüllahın siretine intibak etmesi lâzımdır. Halbuki IV cü hicri asırdan sonra tasavvufun, Kitap ve Sünnet sınırlarının dışına taşığını ve yabancı doktrinlerin tesiri altında kaldığını görüyoruz. Hattâ tasavvufun zamanla kapalı (ésotérique) bir ilim haline gelerek, nefsin islâhı için takip ettiği yolun bütün bir ömrü istiğrak ettiğini görüyoruz. Bu ilmi bir insanın kendi kendine öğrenip hazmetmesi veya onun luğuzlarını çözmesi mümkün değildir. Bütün bu şeyleri öğrenip hazmetmek için mutlaka ârif bir şeyhin rehberliğine ihtiyacı vardır. Şeyhin feyz ve irşadına na'ıl olmak için, mürîdin kendi şeyhine imanla sarılması, onun emirlerine bilâ itiraz itâat etmesi, daha doğrusu, şeyhin gölgesi haline gelmesi lâzımdır. Şeyhin kendisi de mürîdlerinden her birini, onda gördüğü zihnî, kalbî ve ruhî istidatlara göre, nefsî kemâ-

⁴⁶ Risale-i Kuşeyriye s. 9 ve 10

lâtin mertebelerine, basamak-basamak çıkarmıya çalışır. Hulâsa, tasavvuf ilminin esrarına vâkıf olmak isteyen her şahıs, mutlaka (Tekke) denilen tasavvuf okullarından birinin postnişin şeyhine intisap etmesi gerektir.

Mürîd, Tekke denilen bu batınî ilimler okulunda, tasavvufun ıstılahlarını öğrenir; eşyanın zavahiri arkasında gizlenen hakikatleri keşfetmeye başlar; meselâ kabz-u bast, fenâ ve bakâ, mahv-ü isbat, setr-ü tecelli, zevk, meşrep, makam tâbirlerini ârif olmıyanlardan büsbütün başka mânada anlar; tasavvuf şî'irlerindeki mâşuk, mahbub, şarab, sükür, likâ, visâl gibi kelimeleri batınî mânada anlayıp kıymetlendirir; muhataplarının fikir ve arzularını okur; olacak şeyleri evvelden görür; yaklaşan felâketleri haber verir; nefesleriyle hastaları tedavi eder; bir anda muhtelif yerlerde görünür; aylarca hattâ senelerce aç yaşar; icabında kendisine gökten tam nazil olur. Nihayet yüксеle yüксеle Kutup mertebesine vasıl olur ki kâ'inat, ancak onun vücudu ile ka'im olur. Bu kutuplardan birisi olan Şeyh Abdül-Kadir Geylânî'yi, Kadiri tarikatının dervişleri, zikir esnasında şu vasıf ile anarlar: "Abdül-Kadir Ceylani, El-Mutasarrif bil-ekvânî" yani kâ'inatı istediği gibi çeviren Abdül-Kadir Geylânî.

İslâm dünyasında IV cü yüzyıldan sonra sôfiliğin yerini alan tasavvuf, her gün daha yaygın bir şekil alarak, gayetle kalabalık İslâm kitlelerini kendine çekip dertlerine çâresâz olmak istedi. Bu konu hakkında tarafsız konuşabilmemiz için, onu kısaca üç bakımdan incelemek zorundayız: a) Tasavvufun zuhurunda müessir olan sebepler; b) Tasavvufa atfedilen bid'atler; c) Tasavvufun İslâm dünyasındaki pragmatik rolü.

a) Tasavvufun zuhurunda müessir olan ictimâ'î sebepler, siyâsî ve iktisadî mahiyette oldukları kadar dinî, fikrî ve ahlâkî mahiyettedirler. Evvelâ şunu söyleyelim ki III cü hicri yüzyılın başlarında, Abbâsî Halifesi El-Mu'tasım-Billah'ın iş başına geldiği tarihten (218 H.-833 M.) IV cü H. yüzyılın ilk yarısına kadar yani El-Müstekfi-Billah'ın Hilafetine (334 H.-946 M.) kadar, Abbâsî Devletinde hükümran olan Türk milisinin kumandanları, Devletin dinî ve hukukî bünyesine dokunmamışlardı. Esasen Sünnî olan Türklerin Büyük Boğa, Küçük Boğa, Aşnas, Vasif, Hakan oğlu Fetih gibi kumandan ve siyâsî şahsiyetleri, Halifelerin şahıslarına kıymet vermemiş olmalarına rağmen, Hilafet makamına saygı göstermek lüzumuna inanmışlardı. Ancak, bu makama çıkardıkları veya devirdikleri Halifelerin, Türklere düşman olmamalarını istemekten öteye gitmemişlerdi. Fakat hicri 334'ten 447'ye veya milâdi 946'dan 1056'ya kadar, Büveyh oğullarının İran Irak ve Azerbaycan'da hâkim oldukları karanlık devir içinde, Halifelerin şahsî itibarları kadar, Hilâfet makamının dinî ve hukukî itibarı da sukut etti. İslâm Şeri'atinin himaye ve tatbikinden sorumlu olan Abbasî Halifeleri, umumî hakların kendi gözleri önünde çiğnendiğini gördükleri halde bir şey yapamıyorlardı. Büveyh oğulları köyleri gasbediyor, köylüleri kendi topraklarında esir (serf) derekesine indiriyor, zengin bildikleri kimselerin mallarına el koyuyor, halka insafsız vergiler tarh ediyor, hasılı Irak'ta hukuk devleti yerine derebeylik ve zorbalık esaslarına dayanan yıldırıcı bir rejim ikame ediyorlardı. Büveyh oğullarının idaresi altında kalan ve İslâm medeniyetinin en feyzli sahasını teşkil eden Abbasî İmparatorluğu'nun topraklarında emniyet ve huzur adı altında bir şey kalmamıştı. Halifeden tutunuz da en küçük esnaf veya köylüye varıncaya kadar, herkes daimi bir korkunun baskısı altında yaşıyordu. Irakın mâlî ve iktisadî nizamını altüst eden bu idare müddetince, eski ahlâkî kıymetlerin iflâs ederek yerlerine bencil ve bozuk kıymetlerin ka'im olması tabiî bir şeydi: yalancı, vicdansız ve alçak dalkavuklarla eli silâhlı zorbalara gün doğdu. Memlekette (الحكم) لمن غلب = söz galibindir; (السعد في طالع البهائم) = uğur, hayvan misali kimselerin yıldızındadır; (اللذة للجسور) = zevk-ü safâ yiğitlerin hakkıdır) kanâatleri hâkim oldu.

Bu yetmiyormuş gibi, islâmî akide, mahallî ve yabancı tesirlerin altında sarsılmağa başladı: tabiî ilimlerin pozitif bir yöneltide gelişmeye yüz tutmuş olması, reybi fikirlerin uyanmasına yol açtı. Çok kimseler Ahiret, Ba's, Haşr, Cennet, Cehennem ve dolayısıyla sevab ve ikab anlamlarıyla alay etmeğe başladılar. Bu asrın büyük şa'ir ve fikir adamlarından olan Ebul-Alâ' El-Ma'rri (H. 363-449-M. 973-1057) şi'rlерinden birinde der ki: "Ölümden sonra Ba's, ondan sonra da Haşir mi var!. Bunlar, hürafe nevinden şeylerdir ya Ümme-Amr". Başka bir şi'rinde der ki: "İddia ederler ki ben topraklar altında uzun zaman kaldıktan sonra, tekrar hayata iade edileceğim; ve Cennette, Huriler ile kibar çocuklar arasında gezip tozacağım. Ey zavallı!. aklına ne oldu da bu heveslere kapıldın". Halbuki Harunül-Reşid (H. 170-193-H. 786-809) devrinin sefih ve imansız şa'iri Ebu Nüvas (Ukbâ) hakkındaki kanaatini bu kadar açıkça söyleyememişti. O, bu vâdide ancak şöyle bir kinayeli şi'ir söylemişti: "Bize, Cennet veya Cehennemde bulunmuş olduğunu söyleyen kimse gelmedi" "ماجونا احد يخبر انه" "في الجنة قد كان او في النار" Bununla beraber, II ci hicrî yüzyılda Ebu Nüvâs bu şüpheci beyt yüzünden az kalsın, kellesini veriyordu. Beşinci hicrî asırda ise, koca bir İslâm şa'iri, Ahiret âlemini açıkça inkâr etmekten çekinmiyordu.

İşte bu devirde gelişmeye başlayan tasavvuf, Abbâsî İmparatorluğu'nun, içinde çalkandığı içtimaî buhrana bir çare bulmak istedi; ve septik fikirlerin uhrevî ümitleri baltalamasını önleyecek tedbirleri ararken büyük halk kitlelerinin kafasını meşgul eden Şîî İmamlarının iddialarını göz önünde tutmak mecburiyetinde kaldı.

Filvaki, Kahire'nin İmam İsmâ'il⁴⁷ neslinden gelen Fatımî Halifeleri, İslâm dünyasının hemen her tarafında müthiş bir şi'ilik kampanyası açtılar. Bunların gönüllü veya ücretli da'ileri, batınılığı ve Evlâd-ı Alî'nin İmametteki hakları ile ilâhî vasıflarını felsefî kalıplara dökerek işlemeye başladılar. Bu dâva, şahsî veya siyasî emeller güden teşekküllerin elinde, şekilden şekle girerek korkunç bir fesad âleti oldu. Nitekim başlangıçta Fatımî Devletinin İmamlarına bağlı olup sonraları bunlara karşı cephe alan Karamitan'ın fazâ'ihî söylenmekle tükenmez. Şunu da ilâve edelim ki Bağdat'ta hükümran olan Büveyh oğullarının kendileri de Şî'i oldukları için, Kahire'nin siyasî metbuluğunu kabul etmemekle beraber, dinî metbuluğunu zımnen kabul etmişlerdi. Bu şartlar altında gelişen batınî propagandanın, Fatımî Halifelere tanıdığı ilâhî sıfatlar, İslâm dünyasında bir yandan Hıristiyanlığın tecessüd ve hulûl nazariyesinin, bir yandan Mânî, Budist ve Hindû akidelerinin yer almalarına vesile oldu.

İşte bu anarşi deryasında çalkanan İslâm dünyasını, zaman ve zeminin şartlarına uyararak, teşkilâtlandırma ödevini üzerlerine alan mutasavvıflar, ümitsiz halka güven telkin etmek, âvâre ve perişan ruhlara birer sığınak açmak ihtiyacını duydular. Bu suretle Mânî, Budist ve Hıristiyan manastırlarının islâmî şartlara göre uyarılmış birer şekli olan hankahlar kuruldu. Tekkiye veya tekkeler ile dergâhlar bunların devamından başka şey değildiler.

b) İşte Müslümanlar, günlük hayatlarında bulamadıkları vicdan huzurunu bu tekkelerde buluyor, ve buralarda dış âleme sırtlarını çevirerek iç âlemlerine kapanıyorlardı. Bu suretle, üç dört asır müddetle Şeri'atin birliği etrafında toplanmış olan Müslümanların dağılmağa yüz tuttıkları sırada, imdatlarına yetişen tasavvuf ocakları, onları daha ufak birlikler halinde toplamağa muvaffak oldu; ve eski Halifelerin mânevî saltanatları yerine daha ufak çaptaki saltanatlar, Şeyhlerin saltanatları ka'im oldu.

⁴⁷ İmam İsmâ'il, İmam Ca'fer Sadık'ın büyük oğludur.

Hiç şüphe yok ki eski Halifelerin saltanatları nasıl acı tenkitlere maruz olduysa, onların yerlerine geçen tekke şeyhlerinin saltanatları da bazan şiddetli hücumlara hedef olmuştu. Tekke şeyhleri arasında kendi mevkilerini dolduramıyan, vazifelerini hakkiyle yapamıyan, nüfuzlarını şahsî menfaatlerine âlet edenler eksik değillerdi. Bu asrın büyük din adamlarından olan Ebul-Kasım Abdül-Kerim Kuşeyrî, bize bıraktığı kıymetli risalesinin başında, Sôfî evliyasının nezahetlerini tebarüz ettirdikten sonra, nâ-ehil mutasavvîf şeyhlerinin bütün kusurlarını meydana koymaktadır. Ebul-Kasım Kuşeyri der ki:

“Bu risaleyi, Allah’a müftakir olan Abdül-Kerim bin Hevazın El-Kuşeyrî dörtyüz otuz yedi H. senesinde, İslâm memleketindeki Sôfîler için yazmıştır”.

“Ey Sôfîler, Allah’ın rızasına mazhar olan sizler, biliniz ki Allahü Taâla en büyük evliyasını Sôfîler arasından seçmiştir. Sôfîleri Allah Kendi envârinin mâkesi; ve Sôfîlerin yüreklerini Kendi esrârının hazinesi kılarak, onları sa’ir halktan ayırd etmiştir. Onlar halk için birer kurtuluş vesilesi olup ahavâl ve davranışlarında Allah’ın hakka doğru yönelmiş birer mihveri olmuşlardır. İşte haktan ayrılmıyan Sôfîler, insanlığın kurtarıcısı oldukları içindir ki Allah onları sa’ir kulların kusurlarından arıtmış, onları müşâhede mertebesine ulaştırmış, birliğinin mânasını gözlerinin önüne sermiş, onları tâat ve ibaderlerini yapmağa muvaffak eylemiş ve İlâhî hükümlerinin nasıl gerçekleştiğini kendilerine göstermiştir”.

“Fakat ey Allah’ın rahmetine kavuşasılar, biliniz ki Sôfî ta’ifesinin hakikî çocukları artık çoğunluk itibariyle inkiraz bulmuş olup bu günlerde ancak izlerine râstlanmaktadır: (şi’ir)

Otağlar otağlarına benzer; Ammâ başkadır içindekiler.

Daha doğrusu, Sôfî tarikatının mensuplarına aralık verilmiş olmayıp, tarikatın bizzat kendisi yok olmuştur. Bu suretle bizlere rehberlik edecek hocalar ölmüş; muakkipleri azalmıştır. Dolayısıyla Allah korkusu kalkmış; hırs ve tamahkârlık şahlanmış; ve, Şeri’atin hürmeti yüreklerden silinmiş bulunmaktadır. Buna karşılık dini hiçe sayan ve dinle istihfaf etmeyi hüner bilenler, helâl ile haramı birbirinden ayırd edemez oldular ve saygı ile sıklıganlığın terkinini kendilerine din bildiler; ibadetleri küçümseyip oruç ve namazla alay ettiler; gaflet alanlarında koşarak kendilerini şehvete kaptırdılar; Allah’ın yasaklarını çiğneyip basit halktan, kadınlardan ve hükümdarın yakınlarından kopardıkları parayla geçinmek yolunu tuttular”.

“Bu kadar kötülük yetmiyormuş gibi, en ulvî gerçeklere el sürerek bütün kuyudattan âzâd olduklarını, Allah’a kavuştuklarını ve halkın günahsız birer desteği olduklarını söylediler; hattâ beğenip yaptıkları ve yahut istemeyip terkettikleri şeylerden, Allah indinde sorumlu olmadıklarını söylediler. Çünkü onlar, kendi nazarlarında, Allah Birliğinin esrarına âgâh olmuş ve dünya ile bütün ilgilerini kesmiş bulunmaktadırlar. Yine iddialarına göre onlar, insanlığın çerçevesi dışında kaldıkları için, Yezdân’ın nûruna karışmış olmakla, artık fenâ âleminde yaşamaktadırlar; ve onlar konuşunca konuşanların kendileri olmadıklarını; ve yapınca, bunun başkaları tarafından yapıldığını iddia etmektedirler”.

Ebul-Kasım Kuşeyrî’nin nâ-ehil tasavvuf şeyhlerine atfettiği su’i-istimaller, günümüzde dahi, koyu cehaletin hüküm sürdüğü İslâm memleketlerinde kendini gösterir. Buralarda şeyhler hatâ ve masiyet işlemekten o kadar münezzeh tutulurlar ki namaz, kılmasalar, hattâ Ramazanda oruç tutmasalar bile, onların bu davranışlarında birer keramet görülür. Tasavvufa sokulan batınilüğün verdiği itiyadla şeyhin gözlerimize hitab eden nâmakul ve nâmeşru’ hareketleri, daima iyi te’vil edilir. Onlara göre

şeyh, Erenlere karışmış olduğu için, harekât ve sekenât ile ifade edilen ibadetin eşkâ-
linden Allahça muâf tutulur. Şeyh olmiyanlar başlarına tasa çeksinler.

c) İşte îman ile îmansızlığın çarpıştığı, siyasî ihtirasın din kisvesine büründüğü, hakk ve adalet anlamlarının tavsadığı geniş Abbasi İmparatorluğu'nun topraklarında yaşayan mustarip cemâatlere tasavvuf, yeni bir ümid, bir huzur ve teselli kapusu açtı. Teşkilâtçı büyük mutasavvıflar, zamanın dinî ve felsefî cereyanlarından mülhem pragmatik bir felsefî sistem vaz'ettiler. Batınlığın mühim bir rol oynadığı bu sistemde, panteyizm ve hulûl nazariyeleri, muhtelif firkaları birbirlerine yaklaştırmaya çok hizmet etmişdi. Batınlara göre Allah'ın mevcut veya madum olduğu bilinmez; amma ilâhî sıfatların herhangi bir şekil veya surette tecellisi, Allah'ın mevcut olduğunu gösterir. Bu esasa göre her fırka, kendi mezhep veya akidesinin öğrettiği şekil ve surette Allah'ın mevcut olduğunu düşünmekte serbesttir. Umumiyet itibariyle panteyist olan mutasavvıfların nazarında Allah, varlığın tâ kendisidir, başka bir deyimle Allah, kâinâtın dışında değildir. Canlı ve cansız bütün mevcudata Ulûhiyet sinmiş bir durumdadır. Dolayısıyla Batınlılar, ilâhî sıfatların kendi İmamlarında tecelli ettiğini, ve Hıristiyanlar Hz. İsa'nın Allah olduğunu söyledikte, Ehl-i Sünnet mutasavvıflarının bu iddialara itiraz etmelerine mahal kalmaz. Uzağa gitmiyelim: Ehl-i Sünnet mutasavvıfları arasında Ulûhiyet mertebesine kavuştuğunu iddia edenlerin veya bu mertebeye çıkarılmış kimselerin bulunduğunu biliyoruz; dördüncü hicri yüzyılın başlarında öldürülen Hüseyin bin Mansur-i Hallac "Enel-Hakk = Hakk ben'im" demiş⁴⁸; VII ci H. yüzyılın büyük mutasavvıflarından Muhyiddin-i Arabî "Leyse fî cübbetî hazîhi mâsiv' Allah = Bu cüppemde Allah'tan başkası yoktur" demiş; Kadirî tarikatının müessesisi olan Şeyh Abdül-Kadir Geylani'yi, bu fırka dervişlerinin hangi ibarelerle allahlaştırdıklarını az yukarda beyan etmiştik. Dolayısıyla Hüseyin bin Mansur-i Hallac'ın Hıristiyanlığa olan sempatisini ve Hıristiyanların tasavvuf üstadlarına olan sempatisini ne kadar tabi'î bulmak icap ediyorsa, bazı Ehl-i Sünnet mutasavvıflarının, Hz. Ali'yi allahlaştırmalarını okadar tabi'î bulmak icap eder. Bu münasebetle Ehl-i Sünnetin en büyük mutasavvıflarından olan Celâleddin-i Rumi'nin (Na't-i Ali=Ali'nin övgüsü) adındaki kasidesinin tercümesinden bazı parçalar sunalım⁴⁹:

"Hakkın yüksek sıfatları, Ali'nin vasfıdır. Hakkın sıfatları Zâtdan ayrı değildir. O, Tanrı'nın zatına yapışmış, O olmuştur. Hani duyduğun Lâhûtun o gizli hazinesi yok mu? işte o, odur . . . . . İbtidasız Evvel, O idi. Sonsuz Ahir de O olur. Peygamberlere yardım eden o idi. Velilerin gözü de hakikaten odur . . . . . Âdem'in toprağı onun nurundan idi. O sebeple meleklerin tacı oldu. Allah'ın isimleri ondan belirdi. O temiz ve yüce İmanın ilmi ile Âdem her şey'i anladı. O nur Tek Yaradanın nuru olduğu içindir ki Melekût onun huzurunda secde ettiler. Evet muhakkak ki Âdem o İmanın nuriyle bütün İlâhî İsimleri bildi . . . . . Umran'ın oğlu Musa, onun nurunu gördü de, uzun geceler hayran kaldı. Kırk gece kendinden geçti. Kavuşma ve görüşme zevkine daldı. Sonra dedi ki: Ya Rabbî, bana lûtfundan bir alâmet ver. Hakk ona, işte sana (Yed-i Beyza = Nurlu El) i verdim dedi. Gene Ali'nin vergisidir ki, Mer-yem'e arkadaş oldu da, İsa vücuda geldi".

İşte Sôfî evliyaları ve Ehl-i Sünnetin titiz mütekellim ve fakihlerini iliklerine kadar titreten bu ölçüsüz ve saygısız laflarla, muhtelif mezhep ve firkaların arasını bulmak isteyen mutasavvıflar, dağılmağa yüz tutan halk kitlelerini ufak fakat sağlam ve

⁴⁸ Bazı kimseler « انا الحق » ibaresini "Ben hakk'ım" yani batıl değilim şeklinde tercüme ederler ki, yanlıştır.

⁴⁹ Celâleddin-i Rûmî. Divan-ı Kebir. Mütercimi: Nihad Baytur.

müstakar nüveler halinde toplamağa muvaffak oldular. Hankâh veya tekke ismi verilen bu ocaklarda sıkı bir disipline tâbi tutulan müridler, İslâm dünyasına yeni bir insan tipi verdiler: liyâkatlı şeyhlerine mutlak bir güvenle bağlanan tarikatçiler, ilk hicri asırlarda yaşayan Müslümanlar kadar serbest ve cevval olmadıktan başka bunlar, umumiyet itibariyle eski Müslümanlardan daha az bilgili fakat daha imanlıdılar; eskilerden daha fakir fakat daha disiplinlidirler; eskilerden daha mütevekkil fakat daha muhariptirler. Aralarındaki fikir ve davranış benzerliği, İslâm dünyasında, merkeziyetçi ve askerî devletlerin kurulmasına yol açmış olmakla, V ci H. veya X cu M. yüzyılın sonlarında, düşman milletlerin taarruzuna uğrayan İslâm âlemini müessir bir surette müdafaa etmek ve hattâ bu düşmanlara ara sıra gayetle şiddetli darbeler indirmek mümkün olmuştur. Bu yeni İslâm devletlerinin en meşhurları, Garpte Murabıtlar ile Muvahhitler; Yakın-Şarkta Selçukîler ve Eyyubîler; Orta-Şark ve Hindistan'da Babürlüler ve Safavîlerdir. Fakat bütün bu devletlerin en kuvvetlisi, en geniş ve en uzun ömürlüsü olduğu kadar, Asya, Avrupa ve Afrika'nın siyasî mukadderatı üzerinde en mühim rol oynayanı, şüphesiz Osmanlı Devleti olmuştur.

Uzun süren bu islâmî Ortaçağ devrinde bu devletler, İslâm dünyasını yalnız müdafaa etmekle yetinmeyip her tarafa mübeşşirler göndermiş ve dinimizi yeni kavimlere öğreterek, bir sahadaki kayıplarımızı başka bir sahada telâfi etmeye muvaffak olmuşlardı. Böylece İslâmiyet, Rusya'da, orta Asya steplerinde, Çinde, Hindistan'da, Balkanlarda ve Afrika'da yeni kazançlar sağlamıştır.

İktisadî, siyasî ve dinî hayatın her sahasına el uzatan mutasavvıflar, yukarıda söylediğimiz gibi, müridlerini ruhî ve ahlâkî kemal mertebelerine, basamak-basamak, yaklaştırırken; onları sürekli kontrol ve deneme usullerine tabi tutmuş; ve böylece tasavvuf, kendisine hâs dili, üslûbu, ıstılah ve tâbirleri ile temayüz eden bir ilim haline gelmişti. Bu yeni ilmin ahlâkî öğütlerinde bile evvelce bilinmiyen felsefî bir ifade vardır. Meselâ büyük İslâm mutasavvıflarından Muhyiddin-i Arabî bize tekebbürün âfetini şöyle tarif eder⁵⁰: “İnsanların kendi benzerlerimiz olduklarını ancak unudan kimse başkalarına tekebbür eder. Bir insanın kendi nefesine tekebbür etmesi akla gelmediği gibi, başkalarına tekebbür etmesi de tasavvura sığmaz. Allah'ın kullarına tekebbür etmeyen kimse, bu kulların kendisi üzerindeki haklarını tanımış olur. Zira şunu kabul etmek lâzımdır ki Allah o kişiyi yaratmamış olsaydı, o kişi hiçbir şey olamazdı”.

İslâm dünyasının her tarafında, cihanşümul şöhrette mutasavvıflar gelmiş olup bunların en tanınmışları arasında Abdül-Kadir Geylanî (H. 561-M. 1166), Seyyid Ahmed Rifa'i (578-1183), Feridüddin Attar (627-1230), Ömer bin El-Farız (632-1234), Ömer Sühreverdi (632-1234), Muhyiddin Arabî (638-1240), Celâl-üddin Rumi (672-1254), Cami (898-1493) gibi şahsiyetlerin isimleri geçer.

Âbid ve âmil âlimler: Mutasavvıfların leh veya aleyhinde ne denirse densin, onlar İslâm Şeri'atinin hakikî mümesilleri olmaktan uzaktırlar. İslâm Şeri'at ve akidesinin hakikî mümesilleri, Sôfî evliyalardan âmil ve âbid âlimlerdir. Sôfî evliyalardan Peygamberimizin zühd-ü takva cephesini temsil ederler ki bunlardan her biri nefis ile mücahedenin birer kahramanıdır. Âmil ve âbid âlimlerimiz ise, Rasulüllahın hukukcu, yapıcı, mütevâzin ve medenî şahsiyetini temsil ederler. Âlimlerimiz, ifrat ve tafritten sakınan, ve İslâm Şeri'atini olduğu gibi anlayıp anlatmaya çalışan dürüst, ciddî, ve fevkalâde çalışkan kimseler olup, kitaplıklarımızı dolduran binlerce şaheserin müellifleridir. Âmil ve âbid âlimlerimiz, dinî hayatlarında Sôfî evliyalardan andırmakla beraber, medenî

⁵⁰ Muhyiddin Arabî. El-Futuhât El-Mekkiyye C. IV S. 554.

ve ictimâî alandaki faaliyetlerinde, evliyalarından hayli farklıdır. Evliyalarımızın kültürü daha ziyade şifahî mahiyette olup âlimerimizin kültürü medresidir. Sonra evliyalarımız çok gezici oldukları halde âlimlerimiz mu'ayyen yerlerde müstakar olup, zaruret messetmedikçe, seyahatlarla vakit öldürmekten çekinirler. Şunu da söyleyelim ki âlimlerimiz, seyahatlerinde ilim malzemesini beraberlerinde taşıyor ve gittikleri her yerde, Şeri'atin kendilerine tahsis ettiği maddî yardım ve imkânlardan faydalanırlardı. Vardıkları yerlerde Devlet hazinesinin kendilerine tahsis ettiği ibate, iâşe ve sefer masraflarından faydalanmayı tabîî bir hakk bilirdiler. Seferde kendilerine, ve beraberlerinde götürdükleri kitap defter ve azıklarını taşımak üzere, ester veya beygir tahsis edilir. Bazan da maiyetlerine, kendilerine yol gösterecek ve yardım edecek kimseler verilir. Âlimlerimizi evliyalarımızdan ayırd eden hususlardan biri de şudur: onlar, evliyalar gibi, bir an önce dünyadan kurtulup Allah'ın huzuruna, mümkün mertebe suşuz ve hatasız çıkmayı düşünmekten çok, Allah'ın huzuruna, Müslümanlığa ve insanlığa bıraktıkları eserlerle çıkarak, bunları dünyadaki hayır amellerinden saymasını ümid ederler.

Âbid ve âmil âlimlerimizi büyük tasavvuf üstadlarından ayırd eden hususlara gelince, bunları iki noktada toplamak mümkündür:

a) Âlimlerimiz bilhassa müspet ve muşahhas hakikatlerle uğraşır ve dinî metinleri, lûgat kitaplarının anladığı ve umumun kullandığı mânada anlar ve kabul ederken, mutasavvıflar bu metinlerin ekseriya kendilerince mevzu' ve muteber olan bâtinî mânalarına kaçarlardı.

b) Âlimlerimiz, İslâm akidesinin esasını teşkil eden Allah Birliğini müteâl bir vahdet halinde anlar ve bu mühim nokta üzerinde hiçbir ta'viz kabul etmezken; mutasavvıflar bu hususta hayli müsamahakârdırlar. Âlimlerimiz, Kur'an ve Sünnetin öğrettikleri Allah mefhumunu, İslâm akidesinin ilk ve en esaslı şartı, ve İslâm cami'a-sının başlıca özelliği bildikleri için, Allah anlamını, madde ve şirkten tenzih etmiş, yabancı akidelerin tesiri altında kalan dalâlet firkalarına şiddetle hücum etmiş, ve onlarla çetin tartışmalar yaparken, bir yandan teolojik eserler yazmak ihtiyacını duymuşlardı. Bu mevzu üzerinde yazılan ilk kıymetli eserlerden biri, İmam Azam Ebu Hanife'nin (Fıkh-ı Ekber) kitabıdır.

Dinimizin sade ve asîl olduğu kadarü stün bir mâna taşıyan Tevhid prensibini, âmil ve âbid âlimlerimiz, her asrın ilmî terakkilerine uygun bir şekilde müdafaa etmekten fariğ olmamışlardı. Ancak onların çalışmaları sayesinde İslâm cemiyeti, en kötü şartlar altında dahi, kendi benliğini muhafaza edebilmiştir.

Bu üstün meziyetli âlimlerimizin sayısı, zaman ve zemin şartlarına göre değişmiş olmakla beraber, her asırda İslâm cemaatlerine rehberlik edecek âlimler bulunmuştur. Yüz binlerce İslâm entellektüeline örnek olmuş, İslâm medeniyetinin her asrında gelmiş ve bütün dünyaca isimleri hürmetle anılmış olan âlimlerimiz ayarında kaç millet âlim gösterebilir? İşte ilmî nezahetleri, üstün zekâları ve başarılı çalışmaları ile öğündüğümüz birkaç isim: Sa'îd bin El-Müseyyeb (H. 91-M. 709), Şa'bî (104-723), Hasan Basrî (110-728), Ebu Hanife (150-767), Evza'î (157-774), Malik (179-795), Buhari (194-810), Şafi'î (204-818), Ahmed bin Hanbel (240-855), Müslim (261-870), Tabari (310-928), Ebu Hasen Eş'ari (324-935), Matürîdî (333-942), Muhammed bin Hazm (384-994), Gazalî (505-1111). Bu âlimler sülâlesinin XX ci yüzyılın başındaki en tanınmış mümessilleri arasında Afganlı Şeyh Cemaleddin, Mısırlı Şeyh Muhammed Abdühü ve Türkiyeli Emrullah Efendi'nin isimleri zikredilebilir.

Bütün bu zatlar bizim, yegân yegân veya toplu bir halde Şeri'atin çizdiği medenî hayat şartlarına uymamız için, nefsimizi daimî bir baskı ve kontrol altında bulundurma ve hayvanî temayüllerimizi yenmenin lüzumuna kanidirler.

Bu esasa göre insanlığa yakışan üstün bir ahlâk seviyesine ulaşmak için, nefsin islâh ve tehzîbine ka'îl olan üç büyük İslâm mektebi var ki birincisi, Sôfî evliyaların mektebi olup zemin ve zaman şartları, bu mektep mensuplarının her asırda çoğalmasına müsait değildir. İkincisi, tasavvuf mektebidir ki bu mektep, İslâm dünyasında hakk, hürriyet ve adalet mefhumlarının tavsadığı zamanlarda, İslâm cemaatine teselli ve şefkat kucagını açmakta, fakat tehlike za'îl olup fertler kendilerini emniyette duydukta, tesirsiz kaldığı ve bir şi'ir ve edebiyat mektebi olmaktan ileri gitmediği görülmektedir. Üçüncüsü, âmil ve âbid âlimlerin mektebidir ki, İslâm tarihi boyunca mühim işler görmüş olduğu gibi, İslâm cemiyetinin istikbalini kurmaya namzet olan yegâne mekteptir.

Bu üç mektep hakkındaki kanâatlerimizi bir az daha açarak diyelim ki :

a) Sofî evliyalardan, nefislerine tâkat ve tahammülün fevkinde cefa etmiş, Allah uğrunda anadan babadan geçmiş kimselerdir. Bunlar fedakârlığın, mahviyetin, insanî şeref ve haysiyetin birer kahramanlık nümunesi ve göz kamaştırıcı birer güneşidirler. Onlar, bizlere müslümanlığa ve insanlığa karşı vecibelerimizi hatırlatan üstün varlıklardır. Evliyalardan bulunmayan bir cemiyet çok eksiktir. Dolayısıyla Peygamberimiz, kendi ahlâkî düsturlarını yaşatmakla mükellef olan evliya ve sulahayı çok sevmiştir. Ebul-Derda' ile el-ele vererek Medine'nin dışına çıkar, insanların zaafalarını beraberce anarak saatlerce göz yaşları dökerler; ve tekrar el-ele vererek beraberce Medine'ye dönerlerdi. Şu kadar var ki evliyalarımız, İslâm kültürünün isnad tarikiyle Rasulüllaha kadar dayandığı devirlerde çoğalmışlardı. Fakat İslâm âlemini üstüste sarsıp, düzenini bozan siyasî ve ahlâkî buhranlar, bu şifahî ve müsned kültürü inkita'a uğratınca, evliyalarımızın sayıları azaldıkça azaldı; ve nihayet hiçe indi diyebiliriz. Maamafih İslâm dünyasında, yer yer ve zaman zaman, ilk hicrî yüzyılların evliyalarını andıran evliyalar çıkmıştır.

b) Mutasavvıflar ise, en keşmekeşli ve karanlık devirlerde, kudretli hâmi ve mercilerden mahrum kalan Müslümanları, kendi içlerine bükülmeğe; saadet, ümmid ve huzur kaynaklarını, kendi içi âlemlerinde aramağa; zulm-ü istibdad fırtınalarının dehşetini görmemek için, yüzlerini çevirmeğe; uğultusunu duymamak için, kulaklarını tıkamağa ve daha güzel günler beklemeğe davet etmişlerdir.

c) Âmil ve âbid âlimlerimize gelince, bunlar bizleri her asırda, ve en müşkül şartlar altında zorbalığa, haksızlığa, sefahet ve ahlâksızlığa karşı savaşmak için muhtaç olduğumuz kuvveti, Allah'a olan güven ve imanımızda aramağa davet etmişlerdir. Onlar bize hayatı olduğu gibi, bütün güzellik ve çirkinlikleriyle kabul etmekle beraber, hakkı ve fazileti sevmenin zevkini, kötülükleri vurup yok etmenin azmini bizlere aşılamışlardı.

Hasılı her üç mektep bizlere, islâh-ı hâl etmek için, içimize yönelmenin ve nefsimizle mücadele etmenin lüzumunu tavsiye etmektedirler. Şayet İslâm dini, nefisle mücadeleyi şiddetle emretmemiş ve bizlere yalnız diğer canlı hasımlarımızla mücadeleyi tavsiye etmiş olsaydı, o zaman aç ve yoksul toplulukları tok ve zengin toplulukları üzerine saldırmaktan ve yalnızca maddî bir ideal peşinde koşmaktan (daha açıkçası, Müslümanları midelerinin ve maddî menfaatlerinin esirleri sırasına koymaktan) ileri gitmemiş olurdu. Halbuki yukarıda söylediğimiz gibi, Rasulüllah bizleri, her fırsatta, kendi nefsimizle mücadele etmek suretiyle kendimizi islah etmeye davet etmiştir.

Bu yüzden biz Müslümanların terbiye sistemi şımartıcı olmayıp külfet yükleyici (içimizde vazife ve mesuliyet hislerini kökleştiren ve bu medenî hisleri alabildiğine nemalandırmayan istihdaf eden) bir sistemdir.